

Miri Shefer-Mossensohn. *Science among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*. Austin: University of Texas Press, 2015. 262 sayfa. ISBN: 9781477303597.

Tuncay Zorlu*

Son 20-30 yıldır, hem Türkiye’de hem de dünyanın diğer ülkelerinde Osmanlı bilimi üzerine yapılan çalışmaların hem nicelik hem de nitelik olarak arttığını görüyoruz. Bunun birçok farklı sebebi olabilir, ancak temel sebebinin iki noktada toplandığı düşünülebilir: Daha önceki, önemli bilgiler içerseler de, sistematik olmayan, bölük pörçük ve müteferrik bilim tarihi ürünlerinin sonrakiler tarafından sistemli çalışmalara dönüştürülmeye başlanması ve bu çalışmaların Türkiye ölçeğinin çok ötesine taşınması. Altı asırlık Osmanlı tecrübesi hiç şüphesiz, yerli ve yabancı tüm araştırmacılara ve bilhassa tarihçilere son derece zengin, çeşitli ve bakir bir araştırma alanı sunuyor. Bu alanın, bilim ve teknoloji tarihi açısından ortaya çıkarması muhtemel sonuçlarının, geleneksel gerileme-çöküş, modernleştirme ve bağımlılık paradigmasını değiştirmeye aday olması da söz konusu. Tel-Aviv Üniversitesi, Ortadoğu ve Afrika Tarihi bölümü öğretim üyesi olan ve bir Osmanlı tarihçisi olarak çalışmalarını Osmanlı tıbbı ve bilimi üzerine yoğunlaştıran Miri Shefer-Mossensohn’un *Science among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge (Osmanlılarda Bilim: Bilimin Kültürel Olarak Üretilmesi ve Değiş tokuşu)* başlıklı kitabı da Osmanlı tecrübesine bilim ve teknoloji açısından yeni katkılar sağlamayı ve yeni bakış açıları getirmeyi hedefliyor.

Shefer-Mossensohn, kitabında üç önemli tezi öne sürüyor. İlk olarak, ‘Osmanlı bilimi’ şeklinde formüle edilebilecek, kendine has özellikleri olan ve onu dönemin başka bilim sistemlerinden farklılaştıran bir kavramsallaştırmanın gerçekten de mümkün olduğunu belirtiyor. İkinci olarak yazar, Müslüman *altın çağ*ının ardından Osmanlıların kültürel ve teknolojik olarak izole edildikleri ve yeniliklere karşı çıkıp içe kapanarak duraklama ve daha sonra da gerileme içerisine girdikleri yönündeki basmakalıp Batı merkezli anlayışın aksine, Osmanlı toplumunun ve kültürünün muhtelif bilimsel aktiviteler için verimli bir zemin hazırladığını öne sürüyor. Üçüncü olarak, Osmanlı bilimsel faaliyetlerinin, bugün kullandığımız çığır açıcı atılımlar anlamına gelme mecburiyetinin olmadığını iddia ediyor. Bu iddiasını daha iyi açıklayabilmek adına Osmanlıların

* Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri

bilimle olan ilişkilerini kavramsallaştırmak için, *ödünç alma* (borrowing) ya da *taklit etme* (imitation) gibi yetersiz kavramardan ziyade, performans ya da iş görme bakımından patentli markalara benzetilebilecek markasız ürünler anlamına gelen *generics* kavramından faydalanıyor.

Kitabın birinci bölümü daha çok Osmanlıların yıllar boyu besleyip barındırdığı muhtelif bilgi kaynaklarının tanımlanmasına ve meşrulaştırma mekanizmalarına ayrılmış. Yazar burada, Osmanlıların teori, uygulama, din ve akıla ait epistemolojik kriterlerinden hareketle bilginin sınıflandırılması, yani *merâtibu'l-ulûm* tartışmalarına giriyor. Bu tartışmaları, bilhassa Taşköprüzâde ve Kâtib Çelebi'nin eserleri üzerinden örneklendirerek bu alana ait önemli bir geleneğin var olduğunu belirtiyor. Ayrıca Osmanlı'nın bilimsel tecrübelerini, İslâm dünyası, Türk-Moğol dünyası, Bizans, Akdeniz dünyası ve Batı Avrupa bileşenlerinden oluşan Avrasya bilim merkezi içerisinde konumlandırıyor. Böylelikle Osmanlıların muhtelif jeo-kültürel kaynaklardan gelen muhtelif gelenekleri özümstediklerini göstermeye çalışıyor.

Takip eden bölümlerde ise yazar, bilginin üretilmesi ve yayılması sürecinde rol oynayan muhtelif şahsiyetlerin toplumsal, coğrafi, dinî, mesleki ve cinsiyet özelliklerinin analizine giriyor. Bu çerçevede ikinci bölümde, eğitim kurumları ve mekânları, eğitim pedagojisi ve mesleki grupları, bilim üretimine katkıda bulunan analiz birimleri olarak ele alıyor. Medrese, müderris, softa, sıbyan mektebi, ulema, ilmiye sınıfı, icazet, çıraklık, sarayda eğitim, harem ve enderun gibi kavramlar üzerinden konuyu detaylandırıyor. Burada özellikle ödünç aldığı "uzun on dokuzuncu yüzyıl" kavramı (s. 78) çerçevesinde yeni eğitim kurumlarının hangi şartlarda ortaya çıktığına ve ne türden bir eğitim sunduklarına, eski-yeni, dinî-dünyevi, askerî-sivil yüzleşmesi bağlamında yer veriyor.

Üçüncü bölümde Shefer-Mossensohn, bilgiyi zaman ve mekân ötesine taşıyan aracı insan unsurları üzerinde durarak, transfer sürecinin Osmanlı bağlamında nasıl uygulanageldiğini örneklerle açıklıyor. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nde, dışarıdan yapılan transferler yanında, tersi yönde içeriden dışarıya yapılan aktarım süreçlerini de değerlendiriyor. Osmanlı toplumunda okur-yazarlık, yazı yazma sanatı, yazı karakterleri, ilgili sanatsal ve bürokratik kurumlar, fermanlar ve temel özellikleri, minyatürler, tercüme faaliyetleri ve tercümanlar ile doğal olarak matbaa tartışmaları gibi önemli konulara yer veriyor. Tüm bunların yanı sıra yazar, bilginin aktarılmasında rol oynayan marjinal gruplara da değiniyor. Bu çerçevede diplomatlar, tüccarlar, maceracılar, bilim insanları ve mahkumlar gibi sosyal gruplar yanında Yahudi, Arap, Ermeni, Rum ve Hristiyan Arap gibi etnik-dinî toplulukların rollerini de örneklerle anlatıyor.

Kitabın dördüncü ve son bölümde, sürekli olarak Osmanlı Devleti tarafından kontrol edilen altyapı projeleri ve hâmilik meselesi incelenmek suretiyle bilimsel aktivite ile devlet aygıtı arasındaki ilişki gözler önüne seriliyor. Burada özellikle

vakıf sisteminden hareketle intisab kavramı tartışılıyor. Sanatta, bilimde, mimari-
de, tıpta ve askerî teknolojide patronaj/himaye sisteminin işleyiş mekanizması ele
alındıktan sonra bunun nasıl işlediği örneklendiriliyor. Yazar bu bölümde, Osmanlı
Devleti'nin bilim ve teknoloji altyapısıyla olan ilişkisinin farklı boyutlarını da ele
alıyor. Bilhassa, kamuya ait binaların, yolların ve köprülerin gelişimini Mimar Si-
nan üzerinden göstermeye çalışıyor. Daha sonra on dokuzuncu yüzyılda neyin nasıl
değiştiğini ya da benzeştiğini mimarlık, telgraf, saatler, demiryolları ve trenler gibi
örneklere referansla ele alıyor. Yazar, bölümün sonunda, on dokuzuncu yüzyıldaki
bu gelişmelerin ve Batılı ülkelerin yapmış olduğu katkı ve yatırımların devlet ve bi-
limsel faaliyetler arasında yeni bir ilişki ortaya çıkardığını belirterek, daha önceki
yüzyıllardan farklı olarak “yarı-sömürge” (s. 152) şeklinde nitelenebilecek bir duru-
mun oluşup oluşmadığını da tartışmaktan geri kalmıyor.

Yazar kitabını sonlandırırken, en başından beri vurguladığı hususları, birbir-
lerinin halef-selefi olan iki önemli isim üzerinden somutlaştırma yoluna gidiyor.
Bunlardan ilki, İslâm dünyasında çağdaşları arasında büyük bir şöhrete sahip olan
Murtazâ ez-Zebîdî. Yazar, 1732'de Hindistan'da doğan, önce Yemen'e oradan da
Kahire'ye göçen ve hayatını yakalandığı veba salgınında orada kaybeden Zebîdî'nin
geleneksel Arap-Müslüman filolojisi ve lexicografisini elen alan en kapsamlı eseri *Tâ-
cü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* ile Gazâlî'nin meşhur *İhyâ'sına* yaptığı *İthâfû's-sâde-
ti'l-müttakîn* isimli seçkin şerhini ön plana çıkarıyor. Bu ilmi eserlerinin yanı sıra
Zebîdî'nin kendi döneminde, bildiği birçok lisanın ve farklı coğrafyalara olan ilgisi-
nin de etkisiyle, geniş bir sosyal ve mesleki ağıın merkezinde yer aldığını, muhtelif
sûfî tarikatleriyle olumlu ilişkiler içinde olduğunu ve hatta taşra-merkezî bürokra-
si, askerî çevreler ve saray ile de sıkı ilişkiler kurabildiğini belirtiyor. Yazar tüm bu
hususlardan hareketle, sadık bir Osmanlı eliti olarak Zebîdî'nin İslâm dünyasında
cari olan ilahiyat, hadis, tasavvuf ve fıkıh gibi farklı epistemolojileri birleştirmeyi
başardığını ve hatta bu dinî ilimleri tabii ilimlerle uyumlu hâle getirme ve işbirliğine
sokma çabası içinde olduğunu belirtiyor.

Yazarın üzerinde durduğu ikinci isim, Zebîdî'nin talebelerinden Mısırlı ilim
adamı Abdurrahman el-Cebertî (1753-1822). Cebertî de hocası gibi çok yönlü ilmî
kimliğiyle ve bilgi anlayışıyla dikkat çekiyor. On altıncı yüzyıl başlarında Cibuti'den
Mısır'a göç etmiş meşhur bir Mısırlı ulema ailesine mensup Cebertî'nin babası, var-
lıklı bir Osmanlı memuru ve aynı zamanda bir ilim adamıydı. Cebertî, babasının ve-
fatı üzerine hatırı sayılır bir mirası ailenin tek çocuğu olarak devralıyor. Dolayısıyla
hayatını kazanmak için çalışmak zorunda olmadığından bütün enerjisini ilmî çalış-
malara ve yazmaya veriyor. Kısa sürede önemli bir üne kavuşuyor ve farklı ekollere
mensup ilim adamlarıyla olumlu ilişkiler geliştiriyor. Hem Ezher ulemasıyla hem de
sûfî tarikatleriyle irtibat içinde oluyor.

Yazar, Cebertî'nin bilimle olan ilişkisini de detaylandırıyor. Buna göre, Cebertî on yedinci yüzyıl sonundan Fransız işgaline kadar olan 133 yıllık Mısır tarihini ele aldığı *Acâibü'l-âsâr* isimli eserinde dinî ilimlerle akli ilimler arasındaki işbirliğinden ve geçişlerden ve dahi Fransız bilim ve teknolojisinden detaylı bir şekilde bahsediyor. Kendi dönemindeki Arap kaynaklarında genellikle *el-ulûmu'l-ğaribe* (tuhaf/yaygın olmayan ilimler) başlığı altında sınıflandırılan matematik, astronomi, astroloji, tıp ve hatta geleceği tahmin etme tekniklerine ilgi duyuyor. Yazarın aktardığına göre Cebertî kitabında, Fransız tıbbi uygulamalarından hareketle, ölen insanların bedenlerinin yerleşim yerlerinin uzağına defnedilmesi, Fransızların salgın hastalıklara karşı karantina uygulamaları, vebadan ölenlerin elbiselerinin yakılması, fuhuşun engellenmesi, evlerin havalandırılması gibi uygulamalarına dikkat çekiyor. Ayrıca rüzgârla çalışan un değirmenleri, döşenmiş yollar/kaldırımlar gibi bazı mühendislik işlerini, Kahire'de Fransızların yaptığı kütüphaneler ve laboratuvarları, ölçüm ve astronomi aletlerini anlatıyor.

Yazar, Zebîdî ve Cebertî örneklerinden hareketle Osmanlı bilimiyle ilgili olarak bazı genel sonuçlara ulaşıyor. Buna göre, Osmanlı bilimsel faaliyetleri çok katmanlı, eklektik ve pratik tarzda meydana gelmiştir. Altı yüz yıllık tecrübe, onları çok farklı kültürlerle birey, toplum ve devlet seviyesinde karşı karşıya getirmiş ve etkileşime sokmuştur.

Shefer-Mossensohn'un tespitine göre Osmanlı Türkçesi, Osmanlı elitinin bilim yapma aracı olarak işlev görmüştür. Zira bu dil, elit kesimin kültürel dili olduğu için, yetkililerce tanınmak isteyenler ya da kendilerine hamî arayanlar eserlerini Osmanlı dilinde vermek durumunda olmuşlardır. Bunun yanı sıra, sosyal ağlar ve patronaj, bilimsel faaliyetlerde önemli örgütsel faktörler olmuştur. Vakıf sistemi ilim adamı için önemli imkânlar sunmuştur. İlim adamları, kendilerine sağlanan birçok imkânın yanı sıra, yemeklerini imaretten yemiş ve maaşlarını oradan almışlardır.

Yazara göre, Osmanlı Devleti, erken modern dönemin başından itibaren bilimsel aktivitelere bir bürokratikleşme ölçüsü getirmiştir. Daha önceki dönemlerde kişisel ve samimi bir yapı arzeden himaye eden-himaye edilen ilişkisi Osmanlı döneminde devlet bünyesinde kurumsallaştırıldı. İlim adamları hem sarayda hem de bürokraside önemli konumlara getirildiler. Bunların bir kısmı bilim ile meşgul oldular. Mesela Takiyüddîn er-Râsîd, hem sarayda müneccimbaşı olarak görev yapıyor hem de İstanbul Rasathanesi'nde çalışıyordu.

Eser, Osmanlıların 'yenilik' mefhumunu ve onun bilim ve teknoloji ile bağlantısını yeniden yapılandırmaya çalışıyor. Yeniliklerin, geniş bir coğrafya içerisinde, Avrasya'nın tamamında, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ve Asya arasında neredeyse sürekli bir çatışma hâlinin de eşlik ettiği çift yönlü bir göç yaşadığını belirtiyor. Erken modern dönemde, dışarıdan Osmanlı'ya ya da ters yönde Osmanlı dünyasından

dışarıya doğru hareket eden farklı bilgi kanalları aşağı yukarı dengeli bir görüntü arz ediyordu ve birinin diğerine göre bariz bir üstünlüğü yoktu. On sekizinci yüzyıldan itibaren bu denge durumu, Avrupa'nın bilgi kaynaklarının tesirinin gitgide artırmasının da etkisiyle değişmeye başladı. Aslında on yedinci yüzyıldan itibaren Osmanlılar Avrupa'da gelişen yeni tıbbı, özellikle de kimyevi tıbbı artan bir ilgi göstermeye başlamışlardı. Zira *tıbb-ı cedid* diye isimlendirdikleri yeni tıp, geleneksel hıtlar teorisi anlayışından büyük bir farklılık gösteriyordu. Ancak, bu yeni tıp anlayışı elit bilimsel çevreler dışında pek de etkili olmadı.

On sekizinci yüzyıl aynı zamanda, güzellik, yenilik, icat, tazelik, orijinallik ve tahayyül gibi kavramlara, sanatta özellikle de şiir ve nesir türündeki edebiyat ürünlerinde ve mimaride sıkça rastlandığı ve bunların üst düzey zevk olarak algılandığı bir zaman dilimi oldu. Osmanlı dünyasında bunlar olurken, modernitenin de etkisiyle Avrupa'da 'yeni' ile meşgul olmak ve eski olandan uzaklaşmak neredeyse bir fetişizme dönüşüyordu. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlılar, geleneksel kavramlardan ve referans noktalarından uzaklaşmaya ve yeni beklentiler, tecrübeler ve imkânlar vurgu yapmaya başladılar. Dolayısıyla Batı'daki yeni kavramları ve bilgileri daha önce olmadığı ölçüde ve hızda almaya başladılar. Bilhassa, ağırlık ve mesafe ölçmede kullanılan Fransız metrik sistemi ile Singer tarafından üretilen dikiş makinelerinin girişi, bu alanda yeni tecrübeleri meşrulaştırıcı ve bunların birer ihtiyaç hâline gelmelerini temin edici gelişmelerdi.

Yazara göre, Osmanlılar, Fransız metrik, ağırlık ve ölçü sistemlerine 1830'lardan itibaren aşına olmakla beraber, bu sistemi resmî olarak benimsemeleri 1869 yılında gerçekleşecekti. Böylece imparatorlukta yıllardır uygulanagelen geleneksel ölçü ve tartı birimleri kullanım dışı kalıyordu. Bu durum bazı ticari malların transferi konusunda zorluklara yol açtı ve ticaretin etkin bir şekilde denetlenmesini de zorlaştırdı. Bu sistem, hata payının azaltılmasını ve illegal durumların ortadan kaldırılmasını öngörüyordu aslında. Fakat işler uygulamada, tıpkı diğer Tanzimat reformlarında olduğu gibi, pek de iyimser gitmedi. Eski ve yeni sistem halk ve yetkililer tarafından uygulanmaya devam edildi. Devlet eski ve yeni sistemin birbirine dönüşümlerini gösteren yeni tablolar yayımlayarak bu ikiliği yenmeye çalıştı. Bu uğraş, Osmanlıları yeni bir düşünme tarzını, terminolojiyi ve hatta dili benimsemeye zorladı ve yaklaşık atmış yıl süren uğraşın ardından 1930 yılında ağırlık ve uzunluk ölçülerinin bir kanunla alınmasına kadar devam etti.

Diğer yandan bir Amerikan şirketince üretilen Singer dikiş makinesi önce Avrupa'da sonra da İslâm dünyasında kullanılmaya başlandı. Dikiş makinesi ilk olarak 1860'da Beyrut'ta kullanılmaya başlandı ve yüzyılın sonuna doğru tüm İslâm dünyasının aşına olduğu bir makine hâline geldi. Singer şirketi, ürünlerini pazarlamak için, adı geçen coğrafyanın hemen her yerine elemanlar gönderdi, bürolar, yedek

parça ve tamir servisleri açtı, müşteriler için ödeme kolaylıkları ve taksitlendirme gibi yöntemler geliştirdi. Hem iyi düşünülmüş pazarlama stratejileri hem de yüksek kalitesi ve güvenilirliği sayesinde hemen her eve girmeyi başardı. Bu yenilik başka yeniliklerin gelmesine de zemin hazırladı. Elbise, ayakkabı ve şemsiye sektöründe de olduğu gibi kitlesel üretimin yolu açıldı.

Yazara göre, metrik sistemi ve dikiş makinesi, Osmanlı toplumunda farklı şekillerde akis buldu. Ancak her ikisi de yeni mali ufuklar açtı ve yeni sosyal gerçeklikleri yaygınlaştırdı. Aynı zamanda geleneksel düzeni, aile ve toplum hiyerarşisini yeniden üretti. Dikiş makinesi yazarın Uri Kupferschmidt'den ödünç aldığı kavramsallaştırmayla vurguladığı gibi, 'demokratik' şekilde işleyen 'küçük' teknolojiler grubuna dâhildi (s. 169). Daktilo, fotoğraf makinesi, piyano, ampül, elektrikli ev aletleri ve arabalar ile tüm bunlara ait teknik bilgiye piyasalarda ulaşmak mümkündü ve bu durum yukarıdan kontrol edilmiyordu. Ancak metrik sistemde durum tam tersiydi. Zira o yukarıdan vaz'edilmişti. Her iki yenilik de aşinalık ve alışma süresi gerektirmişti, fakat bu gerçekleşince kendilerine ait yeni çevreler, ilişkiler ve alışkanlıklar yaratmakla kalmadı, bireyleri ve grupları bölgesel ve milli işbirliklerine zorladı. Osmanlıların bilimsel tecrübesi, pek çok farklı parçasının uyum, rekabet ve gerilim içinde var olduğu karmaşık ve tekâmül eden bir mozaikti (s. 169).

Kitabın doğal olarak nisbeten zayıf gözüken bazı yönlerinden bahsedilebilir. *Osmanlılarda Bilim* başlığı, kitapta daha geniş bir bilimler panoromasına yer verileceği ve imparatorluğun tüm yüzyıllarını ele alacağı izlenimine yol açıyor. Hâlbuki kitap bazı bilim alanları üzerinden örnekler sunuyor ve bunu kronolojik olarak tüm dönemlere yaymıyor. Bunu da doğal karşılamak gerekebilir. Zira yazar aslında, başlığın çağrıştırdığının aksine, bilimin üretimi, paylaşımı, kültürlerarası geçiş güzergâhları, bilim adamı tipolojisi ve bilim sosyolojisi açısından bir değerlendirme yapıyor. Osmanlıların bilimle olan ilişkilerini açıklarken, kitap boyunca iç içe girmiş üç kavram üzerinde hareket ediyor: İnsanların hareketleri ve dolaşimleri, kimliklerin melezleşmesi ve sınırların aşılması. Elde ettiği sonuçları "Osmanlı bilimi" kavramsallaştırmasını oluşturmada kullanıyor. Bu da kitaba daha önce pek rastlanılmayan önemli bir bakış açısı getiriyor ve kitabın güçlü tarafını oluşturuyor.